

*Наталія Миколаївна БУРБАН,
аспірант кафедри психології Дрогобицького
державного педагогічного університету ім. Івана Франка*

МОВНИЙ ЗНАК ЯК ЗНАРЯДДЯ ПІЗНАННЯ І СПІЛКУВАННЯ

Знак, зокрема мовний, сам по собі вже є знаряддям спілкування і „технікою пізнання“. Однак це – спрощення реального стану справ, допустиме лише на певному рівні міркувань. Якщо взяти знак сам по собі, а зокрема мовний знак, то він не є ні знаряддям пізнання, ні знаряддям спілкування. Знак – це „клітинка“, яку використовують для спілкування і узагальнення дійсності в структурі більш складних „побудов“.

Ці побудови є різними в залежності від того, якій проблемній ситуації, якому завданню відповідають. У найбільш загальному виді ми зустрічаємось з двома типами проблемних ситуацій: з пізнавальною (когнітивною) і комунікативною. В першому випадку перед нами „інформаційний вакуум“, який необхідно наповнити – і в цьому випадку когнітивне використання системи мовних квазіоб'єктів спрямоване на потреби особистості.

Другий тип проблемної ситуації виникає, коли нам необхідно здійснити інформаційну рівновагу в групі – і в цьому випадку спілкування спрямоване на неопосередковано-соціальні потреби. З психологічної точки зору ми маємо тут справу з процесами мислення і сприйняття, з одного боку, і з процесами мови як такої (мовне спілкування) – з іншого.

Ті структури, куди мовний знак входить як матеріал спілкування і матеріал узагальнення, не є тотожними. Це – структури різних проблемних ситуацій використання мови. І в спілкуванні (мовленні), і в узагальненні (мисленні і сприйнятті) ми використовуємо мовні знаки як оперативні одиниці, організовуючи вирішення тієї чи іншої задачі за їхньою допомогою.

Повертаючись до мовного спілкування, ще раз зазначимо, що таким квазіоб'єктам, як мовні знаки, адекватні два види діяльності: діяльність пізнання (когнітивна) і діяльність спілкування. Вибір тієї

чи іншої діяльності, залучення квазіоб'єкта до тієї чи іншої структури залежить від задачі, яка поставлена перед суб'єктом. Це необхідно виділити: справа в тому, що розділяючи поняття „проблемна ситуація“ і „задача“, ми вважаємо неправильним шукати специфіку комунікативного (або відповідно когнітивного) використання знака в особливостях проблемної ситуації. Він стає елементом проблемної ситуації завдяки тому, що виникає та чи інша задача.

Когнітивний аспект мови виступає на перший план в трьох ситуаціях, пов'язаних з його використанням:

1. Мова як знаряддя суспільного пізнання, як знаряддя отримання нових знань суспільством. Саме знакова природа людського мислення в його розвинутих формах і забезпечує людині можливість оперувати образами і поняттями, формувати судження і формулювати висновки. В результаті всього цього, не звертаючись безпосередньо до предметної дійсності, можна отримувати її нове пізнання;

2. Мова – це знаряддя індивідуального пізнання, спосіб вирішення окремих пізнавальних задач. Різниця між першою і другою ситуаціями не має психологічного характеру: ніяке знання не може стати суспільним, перш ніж воно пройде через „індивідуальну голову“, із психологічної точки зору, байдуже, наскільки суспільно-значимим є результат пізнання;

3. Мова є засобом „розпредмечення“ об'єктивної дійсності, головним знаряддям соціалізації особистості.

Процес використання мови в індивідуальному пізнанні на психологічному рівні є процесом мислення і процесом сприйняття. Розглянемо роль мови в процесах мислення.

Дана проблема є досить об'ємною, багатогранною, і тому в межах даної статті розглянемо лише один її аспект – засвоєння іноземної мови і проєкція цього процесу в мислительній діяльності. При цьому ми будемо відштовхуватись від концепції Б.В.Беляєва про „мислення на іноземній мові“. Він пише: „Навчаючись мові, учні можуть навчитись мислення на даній мові. Володіти мовою в якості засобу спілкування завжди означає мислити на цій мові. Отже, і весь процес навчання мови слід розуміти як процес

переключення мислення учнів із бази однієї мови на базу іншої мови. Володіючи по-справжньому іноземною мовою, людина не відчуває ніякої необхідності у використанні засобів своєї рідної мови, іншими словами людина набуває здібностей мислити безпосередньо на іноземній мові. Мислення на іноземній мові характеризується специфічними особливостями і володіє деякою своєрідністю порівняно з мисленням на рідній мові, внаслідок чого вчителям іноземної мови необхідно піклуватись про те, щоб разом із засвоєнням іншомовних засобів спілкування в учнів формувалось і трохи інше мислення. Взагалі мислення людини здійснюється завжди за допомогою понять. З цього можна зробити висновок, що навчання лексиці іноземної мови має вирішальне значення для розвитку здібностей мислення на іноземній мові [2, 145, 151-153].

Для того щоб з'ясувати, чи є справедливими ці твердження, звернемось до психологічної сутності процесу мислення. Досить точно, хоча термінологічно не бездоганну кваліфікацію процесові мислення дав Узнадзе. Він пише: "Скажемо, суб'єкт здійснює більш або менш складний акт поведінки, і будь-яка значна перешкода закриває йому шлях до подальшої діяльності. В такому випадку він змушений відмовитись від активної діяльності, призупинитись і замість чергового акту поведінки повинен звернутись до об'єктивізації. Це дає йому можливість перенести активність своєї поведінки в область теорії – він звертається до мислення з тим, щоб вирішити проблему, яка постала, і, таким чином, задовольнити специфічну потребу, яка виникла на основі об'єктивізації. Отже, виникає людське мислення. Воно репрезентує психічну активність, яка приходить в дію лише на базі об'єктивізації і яка спрямована на задоволення спеціалізованої таким чином теоретичної, пізнавальної потреби" [5, 272].

Мислення починається з проблемної ситуації: людина усвідомлює якусь ситуацію як проблемну, вона відчуває, що тут "не все добре", що їй необхідно зрозуміти, що відбувається, і прийняти певне рішення. Власне кажучи, поняття "проблемна ситуація" відноситься і до поведінки тварин, проте на цій стадії у них не відбувається звернення до соціального досвіду, не відбувається те, що Узнадзе називає об'єктивізацією. Вона необхідна для того, щоб

від проблемної ситуації перейти до задачі, яка є результатом первинної обробки цієї проблемної ситуації. Виникнення задачі означає, що в проблемній ситуації вже визначено і поділено відоме і невідоме.

Помилковою є думка, що мова і мислення невіддільні одне від одного як процеси; тим більше не можна вивчати мислення на іноземній мові на базі мовних висловлювань. Тому важливо проаналізувати справжнє місце мислення в мовному процесі, в акті спілкування, справжні можливості взаємовідношень мислення і мови в різних умовах.

Якщо розглянути типовий інтелектуальний акт людини, який має трьохфазну структуру (фаза орієнтування і планування - фаза здійснення - фаза контролю), то мова може виступати на всіх трьох фазах. Мовним може бути планування дії (і орієнтування в ситуації), причому самі заплановані дії можуть бути мовними і немовними. У цих двох випадках характер планування нетотожний. У першому - це програмування мовного висловлювання без попереднього експліцитного формування плану за допомогою мови. У другому - це саме формулювання плану дій у мовній формі, звичайно „в умі“. Між першим і другим випадками існує велика психологічна різниця, і лише існування поширеного терміна „внутрішня мова“, який покриває обидва випадки, може в деякій мірі виправдати їхню плутанину [1, 313-314].

Концепція „мислення на іноземній мові“ спрощує реальне співвідношення процесу мислення і процесу мовного спілкування. Мова - це творча інтелектуальна діяльність, яка є включена в загальну систему психічної й іншої діяльності людини. Це - вирішення задач, це - дія в проблемній ситуації, яка може здійснюватись з опорою на мову. Тому неправильним, будь-який підхід, який не враховує, що за терміном „мислення“ стоять психологічно дуже різні факти, підходи, де наукове тлумачення сутності мислення замінюється спрощеним і схематизованим зображенням у вигляді ланцюга логічних операцій - аналіз + синтез, індукція + дедукція і т.д. У цьому випадку не можна не підтримати думку психологів про „підключення“ іноземної мови до різних аспектів інтелектуальної діяльності учнів. Чим більш багатосторонньою буде психічна діяль-

ність, яку ученень здатен виконувати з опорою на іноземну мову, тим більш вільним і адекватним буде процес спілкування на даній мові.

Звертаючись до проблеми сприйняття, можна говорити, що в психології аналіз взаємовідношення мовних і перцептивних процесів відбувався по ряду незалежних ліній. Розглянемо концепцію А.А.Брудного. Він говорив: "...існує взаємовплив двох типів семантичних станів слова: а) параситуативний (або системний) стан, в якому слово володіє деяким семантичним потенціалом; б) ситуативний стан, де семантичний потенціал реалізується у вигляді великої кількості „контекстуальних значень“ [3, 6].

Існує гіпотеза Сепіра – Уорфа, яка зводиться до такого твердження: особливості тієї чи іншої мови безпосередньо відображаються в структурі психічних процесів, які здійснюються на базі цієї мови, і в певній мірі визначають цю структуру. Людина нібито „бачить“ в дійсності те, що підказує їй мова („мовна картина світу“); людина діє в проблемній ситуації у відповідності зі способом вербалізації цієї ситуації [6, 80-82]. Ця гіпотеза багато разів піддавалась критиці, зокрема про неї неодноразово писали і автор даної роботи. Однак певне раціональне зерно в цій гіпотезі існує. Воно полягає в тому, що мова дійсно широко використовується в психологічній діяльності людини, виступає як опора і як засіб цієї діяльності. Використовуючись як опора в психічній діяльності людини (маємо на увазі здійснення вищих психічних функцій – мислення, пам'ять, усвідомлене сприйняття), мова ні в якій мірі не диктує шлях цій діяльності, способи її здійснення. Людина не запам'ятовує те, що підказує їй мова: вона використовує мову для того, щоб запам'ятати те, що їй потрібно. Людина не мислить так як їй диктує мова: вона опосередковує своє мислення мовою в тій мірі, в якій це відповідає змісту і задачам мислення. Людина не сприймає тільки те, що зазначено, вона зазначає, вербалізує те, що їй необхідно сприйняти. Природним є те, що зрозуміти це можна лише за умови правильної уяви про взаємовідношення індивідуального і соціального компонентів в психічному житті людини.

Сказане дає можливість зробити такі висновки:

1. Предметне сприйняття, тобто осмислене сприйняття, включає в себе елемент мовного узагальнення, здійснюється з опорою на мову;

2. Ця опора може бути представленою в різних ситуаціях сприйняття, у різних функціях, на різних етапах і реалізовуватись в різних стратегіях використання мови. В будь-якому випадку, не можна ототожнювати факт такої опори з категоризацією дійсності в мові як об'єктивної системи, розглядати мову як „картину світу“;

3. У ситуаціях орієнтування в предметній ситуації існує більш або менш фіксована стратегія такого орієнтування, яка пов'язана з мовним „виходом“, зокрема – зі структурою внутрішньої програми мовної дії.

У той самий час особливості орієнтування безперечно відображаються в структурі мовної дії, зокрема – у ланці граматичної і семантичної реалізації внутрішньої програми.

Цілковито особливу проблему складають зорові і образіві опори в самому процесі внутрішнього програмування, логічно було б припустити, що ситуації зорового орієнтування, які передують мовній дії, окремі компоненти предметної ситуації, яка сприймається, вимальовуються як ізольовані образи і використовуються на подальших етапах породження мовного висловлювання. Є підстави припускати, що дещо аналогічне відбувається і на ранніх етапах розвитку дитячої мови [7, 61-64].

Правильне розуміння функцій мовних знаків і аналогічних їм квазіоб'єктів в діяльності людини припускає, власне кажучи, аналіз взаємовідношення діяльності пізнання і діяльності спілкування, це суто психологічний підхід.

Для багатьох логіків і філософів характерним є зведення функцій знака до його когнітивної сторони. П.В.Копнін визначив мову „як форму існування знань у вигляді системи знаків“ [4, 200]. Надаючи належне інтерпретації мови, яку він називає „драгматичною“, Копнін тим не менше вважає її периферійною щодо пізнавальної функції мови.

Спілкування, за своєю природою – інтеріндивідуальний процес, але процес соціальний, процес, який відбувається всередині суспільства, для потреб суспільства. Немає підстав „піддавати“ гно-

сеологічному трактуванню знака його соціальне трактування; Копнін безперечно правий, що без вирішення гносеологічних проблем мови "не може бути з'ясованою і роль мови в спілкуванні".

Протилежне можна спостерігати в прагматичних концепціях мови. Найбільш характерною є школа під назвою "загальної семантики". Тут мова розглядається виключно як система стимулів які безпосередньо і автоматично викликають ту чи іншу поведінку рецептива; проблема психологічної дії зводиться до пошуку і реалізації потрібного стимулу.

Діяльність спілкування, в якій використовується знак, в психологічному відношенні не є протилежною, а в деяких своїх структурних особливостях є аналогічною до діяльності пізнання, яка також використовує знак. Її та й інша суть діяльності спрямована на орієнтування в проблемній ситуації і на вирішення конкретної задачі; тільки в одному випадку задача має пізнавальний характер, а в іншому – комунікативний.

1. Баев Б.В. Процесс общения и внутренняя речь. XVIII Международный психологический конгресс: Тезисы. – М.: Просвещение, 1966. – С. 313-314.

2. Беляев Б.В. Новое в психологии обучения иностранным языкам. Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М.: Прогресс, 1969. – С. 145, 151-153.

3. Брудный А.А. К проблеме семантических состояний. Сознание и действительность. – Фрунзе: Наука, 1964. – 68 с.

4. Копнин П.В. Философские проблемы языка. Философия и современность. – М.: Прогресс, 1971. – 200 с.

5. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования М.: Прогресс, 1966. – 272 с.

6. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. Наука и языкознание. Лингвистика и логика. Новое в лингвистике. Вып. 1. – М.: Просвещение, 1960. – С. 80-82.

7. Шахнарович А.М. О роли образа в онтогенезе речевой деятельности. Общая и прикладная психолингвистика. – М.: Прогресс, 1973. – С. 61-64.

Наталія Бурбан. Мовний знак як знаряддя пізнання і спілкування. Мовному квазіоб'єкту (знакові) адекватними є три види психічних процесів. Це вербальне мислення, вищі форми сприйняття і мовне спілкування. При використанні знаків у різних ситуаціях вони включаються в різні знакові структури, по-різному організо-

вучи вирішення відповідної психологічної задачі – пізнавальної чи комунікативної. Психологічно правильно розглядати мову як вирішення своєрідної задачі; характер такої задачі є диференційованим в залежності від розрізнення мотивів і цілей мови.

Наталія Бурбан. Языковой знак как орудие познания и общения. Языковому квазиобъекту (знаку) адекватны три вида психических процессов: это вербальное мышление, высшие формы восприятия и речевое общение. В разных ситуациях использования знаков они включаются в разные знаковые структуры, по-разному организуя решения соответствующей психологической задачи – познавательной или коммуникативной. Психологически правомерно рассматривать речь как решение специфической задачи; характер такой задачи дифференцирован в зависимости от различия мотивов и целей речи.

Natalia Burbán. Language sign as the implement of perception and communication. To the language sign three aspects of mental processes are adequate. That is verbal thought, higher forms of perception and language communication. Using signs in different situations they are included into different sign structures, organizing the decision of the suitable problem – cognitive or communicative in different ways. Psychologically rightly is to consider language as the decision of the suitable problem; the character of this problem is differentiated depending on difference motives and aims of the language.